

“BOBURNOMA”DA MIRZO ULUG‘BEK HAQIDA

Marg‘uba Abdullayeva,
filolofiya fanlari doktori, professor
Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

Annotatsiya. Mazkur maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarida Mirzo Ulug‘bek haqidagi ma‘lumotlar o‘rganilgan. Boburning Ulug‘bek shaxsiga va faoliyatiga munosabati tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: “Boburnoma”, tarixiy shaxs, Ulug‘bek, munosabat, Samarqand tasviri, tahlil.

Аннотация. В данной статье рассматривается информация о Мирзо Улугбеке, содержащаяся в произведении Захириддина Мухаммада Бабуря «Бобурнома». Анализируется отношение Бабуря к личности и деятельности Улугбека.

Ключевые слова: «Бабурнама», историческая личность, Улугбек, отношение, образ Самарканда, анализ.

Abstract. This article examines information about Mirzo Ulugh Beg contained in Zakhiriddin Muhammad Babur's work "Boburnoma." Babur's attitude toward Ulugh Beg's personality and work is analyzed.

Key words: "Baburnama", historical figure, Ulugbek, attitude, image of Samarkand, analysis.

Kirish. Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asari tarixiy-adabiy manba sifatida yana shunisi bilan e‘tiborliki, asarda ko‘plab tarixiy shaxslar, adabiyot va san‘at ahllari, din ahllari, shoh va shahzodalar, beklar, amiru umarolar haqida ma‘lumot beriladi. “Boburnoma”da hammasi bo‘lib 1540 nafar kishi nomlari tilga olingan. Shundan 357 nafarini movarounahrlik tarixiy shaxslar tashkil qiladi. Qolgan qismi esa turli davrda, turli mamlakatlarda yashagan tarixiy shaxslardir.

Tadqiqot metodologiyasi. Movarounahrlik 357 nafar tarixiy shaxslar turli toifa kishilaridan iborat. Jumladan, 5 nafari amir va amirzodalar; 20 nafar shoh va shahzodalar; 42 nafar malika va shoh qizlari; 52 nafar umarolar, qo‘shin boshliqlari va beklar; 21 nafar din va tasavvuf egalari; 30 nafar ilm-fan va adabiyot ahllari; 187 ta turli xos kishilar – askarlar, dehqonlar, san‘at ahllari, hunarmandlar, qullar, yog‘iylarning nomlari tilga olingan va sharhlab berilgan.

“Boburnoma”da Mirzo Ulug‘bek nomi 9 o‘rinda tilga olingan. Bu o‘rinlarda tarixiy shaxslar, ular bilan bog‘liq jihatlari tilga olinsa, asosan Samarqand tasvirida Ulug‘bek faoliyati batafsil yoritiladi. Dastlab, Umarshayx mirzoning “xavotun va sarori” bayonida o‘z onasi Qutlug‘ Nigorxonim haqida fikr yuritar ekan, bobosi Yunusxonning nasabiga ham batafsil to‘xtaladi. “Yunusxon Chingizxonning ikkinchi o‘g‘li Chig‘atoyxonning naslindindir”, -deb uning yetti pushtini birma-bir sanab o‘tadi, ya‘ni “Yunusxon ibn Vaysxon ibn Sherali o‘g‘lon ibn Muhammadxon ibn Xizr Xojagon ibn Tug‘luq Temurxon ibn Esan Bug‘axon ibn Do‘vaxon Baroqxon ibn Yesun Tuva ibn Mo‘tugon ibn Chig‘atoyxon ibn Chingizxon”. [“Boburnoma”, 38, 39-betlar].

Shu qismda Bobur mo‘g‘ul ulusining ikkiga bo‘linishi va Mirzo Ulug‘bek Yunusxonni quvvatlagani haqida yozadi. Ulug‘bek Yunusxonga yon bosib, Esan (asarda

Erzan tarzda berilgan) Bo'g'axon ulusini asir oladi. Ulug'bek Yunusxonni 13 yoshida Sharafiddin Ali Yazdiy tarbiyasiga bergan edi. Yunusxon yigirma yil shu dargohda tarbiya topgan. Bobur Sulton Ahmad mirzoning umarolaridan biri bo'lgan Sayyid Yusuf haqida ma'lumot berar ekan, shu o'rinda uning otasi Ulug'bek mirzoga xizmat qilganini eslatadi. Ra'y va tadbirda mohir kishi ekanini ta'kidlaydi. [Boburnoma, 46-bet].

Samarqand tasvirida Temurbekning va Ulug'bek mirzoning barpo etgan imoratlari, bog'lari to'g'risida to'xtaladi. Samarqandning arkida Temurbek bir ulug' ko'shk solgan, to'rt qavatli. Ko'ksaroy nomi bilan ma'lum va mashhur. Ohanin darvozasi yaqinida toshdan barpo etilgan jome' masjid ham tilga olinadi. Uning peshtoqida "Va' iz yarfa'u Ibrohim al-qavoida (ila oxirih)" oyati yirik harflar bilan yozib qo'yilgan. Temurning Samarqanddagi ikki – Bog'i Bo'ldu va Bog'i Dilkushoni qurdirgani aytiladi. Dilkusho bog'idagi ko'shkka Temurning Hindistonda bo'lgan jang tasvirlari chizilgan. Bobur Naqshi Jahon, Bog'i Chinor, Bog'i Shamol, Bog'i Behishtni ham sanab o'tadi.

Asarda Ulug'bekning me'moriy merosi haqida muhim ma'lumotlar berilgan. Jumladan, Ulug'bek mirzo Samarqand qal'asi ichida madrasa va xonaqoh barpo etgan. Xonaqohning go'mbazi juda katta bo'lib, bunday gumbaz dunyoda yo'q, deydi, Bobur. Ulug'bek Samarqand va Xurosonda tengi yo'q hammom qurdirgan. Muqatta' (bo'laklangan, taroshlangan) nomli masjid va uning nomlanishi haqida ham ma'lumot beradi. Masjidning qiblasini aniqlashda munajjim usulidan (astronomik yo'sinda) foydalangani aytiladi. Ko'hak tepaligidagi rasadxona hozirgi Ulug'bek absorbatoriyasi. Bobur bu rasadxonani "zij bitmakning maskani" deb ataydi. Ulug'bekning "Ziji Ko'ragoniy" jadvalini tuzgani va bu jadval butun olamda amalda ekanini ta'kidlaydi. Bobur aniq fanlarni yaxshi bilgani mazkur o'rinda keltirilgan asosli ilmiy ma'lumotlar orqali anglashiladi. Jumladan, Bobur dunyo bo'yicha yetti-sakkiz rasad tuzilganini aytib o'tib, ulardan:

"Ziji Elxoniy";

"Ziji Ma'muniy";

"Ziji Batlimus";

"Ziji Bikramajit"larni sanab o'tadi. Bobur tilga olgan astronomik jadvallardan eng mukammali "Ziji Ko'ragoniy" ekani ma'lum.

Yana Ko'hak tepaligida joylashgan Bog'i Maydonning o'rtasida Chilsutun degan imorat qad ko'targan. Bu imorat ikki qavatli bo'lib, toshdan yasalgan 40 ustundan iborat. Uning to'rt ayvoni va to'rt eshigi bor. Butun imorat toshdan yasalgan. Yana bir kichik bog' bo'lib, unda toshdan yasalgan taxt bor. Bu tosh taxtning uzunligi 14-15 qari, eni 7-8 qari, bo'yi bir qari. Bog'da yana bir chordara imorat bo'lib, devorlarining tashqi bezagi chinnidan yasalgan. Bu chinnilar Xitoydan keltirilgan. Shu bois bu binoni Chinnixon deb ataydilar. Bobur Samarqand qal'asining ichida qadimiy imorat borligi haqida aytib o'tgan. Bu masjidni Laqlaqa deyidilar. Uning gumbazi tepasidan tepsalar, gumbazdan "laq", "laq" degan tovush keladi. Bu qiziq hodisa. Buning sirini hech kim bilmaydi. "Boburnoma"da

Samarqand tarixi bilan bog'liq juda ko'p ma'lumotlar keltirilganki, bu temuriylar davri tarixini o'rganishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Bobur Samarqand taxtini Temurbekdan keyin Mahmud Sulton, uning o'g'li Jahongir Sulton qo'lga olgani, Shohruh mirzo butun Movarounnahrni ulug' o'g'li Mirzo Ulug'bekka berganini yozadi. O'sha vaqtda Ulug'bek 18 yoshda edi. Ma'lumki, Ulug'bek davrida ilm-fan, madaniyat va san'at taraqqiy etib, xalq farovonligi ta'minlangan. Ko'plab tarixiy manbalar qatori "Boburnoma"da ham Ulug'bekning ma'rifatli, donishmand podsholigi e'tirof etilgan.

Adabiyotlar sharhi. Bobur Samarqandni batafsil ta'riflab, Ulug'bek mirzo o'g'li Abdullatif tomonidan o'ldirilishini achinish bilan yozadi. Besh kunlik o'tar dunyo uchun shunday donishmand va qari otasini shahid qildi, deydi. Bu voqeaning ta'rixlarda qayd etilganini she'riy parchalarda ko'rsatib o'tadi.

Ulug'bek bahri ulumu xirad,

Ki dunyovu dinro az o' bud pusht.

Zi Abbos shahdi shahodat chashid.

Shudash xarfi ta'rix "Abbos kush".

Ilm va aql dengizi deb ta'riflangan Ulug'bek, dunyo va dinning tayanchi sifatida ulug'lanadi. Keltirilgan ta'rixda "Abbos kush" so'zlarining abjad hisobi hijriy 853 (melodiy – 1449-1450) yilga to'g'ri keladi. Shundan so'ng Abdullatif mirzo Samarqandni oladi. Bobur uning 5-6 oy saltanat qilganini, har qanday gunoh ishning javobi borligini ikki og'iz so'z bilan tilga olib ketadi.

Shu o'rinda, Ulug'bek mirzoning o'limiga sababchi bo'lgan shayx muammosiga to'xtalib o'tish zarurati mavjud. Sharqshunos olim Komilxon Kattayev "Xoja Ahroriy Valiy va Mirzo Ulug'bek muammolari talqini" nomli tadqiqotida tarixiy manbalarga tayanib, ota-bola muammosiga bevosita ta'sir qilgan shaxs Xoja Ahror emas, balki Mavlono Nizomiddin Xomush ekanini asoslashga harakat qiladi. Nizomiddin Homush bilan Ulug'bek o'rtasidagi kelishmovchilik Bog'imaydon saroyida bo'lib o'tgan voqeadan boshlangan. Mavlono Isomiddinning ig'volariga ishongan Ulug'bek Nizomiddin Xomushni so'roq qiladi. Ana shu noxush suhbat ikki shaxs o'rtasida adovatni keltirib chiqaradi. Ulug'bek va Abdullatif o'rtasidagi nizolar aynan shu shaxs ta'sirida uyushtiriladi. Taxt uchun kurashayotgan Abdullatif harakatlarini Nizomiddin Xomush adovati tezlashtirgan edi.

I.Bo'riyevning "Xoja Ahroriy Valiy va Mirzo Ulug'bek to'g'ridagi ijtimoiy fikrlar masalasi" maqolasida Ulug'bekning o'ldirilishi bilan bog'liq ijtimoiy muammolar tadqiq etiladi. Ma'lumki, Xoja Ahroriy Valiy Samarqandda diniy faoliyatdan tashqari, mamlakatning siyosiy va harbiy ishlariga ham bevosita ishtirok etib kelgan shaxsdir. U xalq manfaati yo'lida xizmat qilgan ma'naviy pir darajasiga ko'tarilgan. Xoja Ahroriy Valiyning iltimosiga ko'ra, Abusaid Mirzo xalqni "tamg'a" solig'idan ozod qilgan.

I.Bo‘riyevning fikricha, sho‘rolar davrida Xoja Ahroriy Valiy va Mirzo Ulug‘bek o‘rtasidagi munosabat noto‘g‘ri talqin qilingan. Xoja Ahroriy Valiy Ulug‘bekning shahid bo‘lishiga sababchi bo‘lgan shax sifatida ko‘rsatib kelingan. Tarixiy manbalarda keltirilgan faktlar bu muammoni oydinlashtirishga xizmat qiladi. Jumladan, Sayfiddin Ali Safiyning “Rashohatu aynil hayot”, Abdurazzoq Samarqandiyning “Matla’ us-sadayin va majma ul-Bahrayn” asarlarida yozilishicha, Mirzo Ulug‘bek va Xoja Ahroriy Valiy umuman uchrashishmagan. Ulug‘bek Xoja Ahrorning rasadxonaga kelishlaridan bir yil oldin shahid qilingan edi. Tarixiy faktlar shundan dalolat beradiki, Mirzo Ulug‘bek davlatni boshqarishda shayh va sayyidlarning qarashlarini hurmat qilgan, saltanat taraqqiyotida bu toifa kishilarining fatvolariga tayangan. Ulug‘bek saroyida barcha oliy diniy mansabdorlar, obro‘li ruhoniylar kengashib faoliyat olib borishgan. Jumladan, Samarqand shayhul islomi – Mavlono Isomiddin, muhtasib – Sayid Oshiq, Naqshbandiya tariqati piri – Nizomiddin Xomush, Samarqand qozisi – Shamsiddin Muhammad Miskin kabilar. Qolaversa, Mirzo Ulug‘bek faqat dunyoviy ilmlarnigina emas, diniy ilmlarni ham puxta egallagan podshoh edi. U yetti qiroat bilan Qur’oni karimni o‘qiy oladigan inson edi.

Bobur bir qator shaxslarning biror muhim xususiyati yoki xislatini tasvirlash bilan kitobxonning ko‘z o‘ngida mazkur timsolni yaqqol gavdalantirishga erishadi. Muallif Mullozoda Mullo Usmon to‘g‘risida so‘zlab: *“Ulug‘bek mirzo zamonida o‘n to‘rt yoshida dars aytqon uchun Mulloi Modarzod derlar erkandur. ...Andin manquldir: der emish, kishi bir nimanikim eshitti, yana nechuk unuttur. Qaviy hofizasi bor ekandur”*, - deydi [“Boburnoma”, 137-bet]. Ko‘rinadiki, Bobur tarixiy shaxslarga munosabatida o‘rni bilan Ulug‘bek davri haqida muhim qaydlarni berib o‘tgan. Mullo Usmon to‘g‘risidagi ma‘lumotni o‘zida Ulug‘bek mirzo zamonidagi ta‘limning o‘rni va shu sohada faoliyat olib borgan olimlar e‘tirofi haqida ma‘lum tasavvurga ega bo‘lamiz.

Xulosa. Bobur ko‘plab hukmdorlarning tug‘ilganidan to umrining oxirigacha bo‘lgan voqea-hodisalarni ma‘lum tartibga solib bayon qiladi. Mirzo Ulug‘bek haqidagi ma‘lumotlarga bunday yondashmasa-da, Samarqand tasviri va ta‘rifida uning faoliyatini ma‘lum ma‘noda yoritishga erishgan. Bobur “Ziji Ko‘ragoniy”ni boshqa astronomik jadvallar bilan solishtirib, mukammalligini ta‘kidlaydi. Muallif Ulug‘bekning ilm podshosi, din homiysi, donishmand kishi ekanini e‘tirof etadi. “Boburnoma”da keltirilgan ma‘lumotlar Ulug‘bekning ilm-fanga, ayniqsa, madrasalar ta‘limiga yangi yondashuvlarni olib kirganini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. –Т.: Шарқ, 2002. -335 б.
2. Каттаев Комилхон. Хожа Ахрори Вали ва Мирзо Улуғбек муаммолари талқини. – Самарқанд: 2004. 24-бет.
3. И.Бўриев. Хожа Ахрорий Валий ва Мирзо Улуғбек тўғрисидаги ижтимоий фикрлар масаласи. “Мирзо Улуғбекнинг жаҳон илм-фани ривожига қўшган ҳиссаси” мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Тошкент – Самарқанд. Фан. 2009. 22-бет.